

אוניברסיטת
בר-אילן

מרכז בגין-סאדאת
למחקרים אסטרטגיים

סכסוך נגורנו-קרבאך שורשים, מהלך, והשלכות

גלית טרומן צינמן

עיונים בביטחון המזרח התיכון מס' 199

אוניברסיטת בר-אילן
עיונים בביטחון המזרח התיכון מס' 199

סכסוך נגורנו-קרבאך שורשים, מהלך, והשלכות

גלית טרומן צינמן

סכסוך נגורנו-קרבאך - שורשים, מהלך, והשלכות

The Nagorno-Karabakh Conflict: Roots and Consequences

Galit Truman Zinman

מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים (בס"א)
אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 5290002
טל' 03-5318959
פקס 03-5359195

office@besacenter.org
ISSN 0793-1042

ספטמבר 2021

© כל הזכויות שמורות

תמונת שער: Zaqarid, CC BY-SA 4.0 via Wikimedia Commons

מרכז בגין-סאדאת (בס"א) למחקרים אסטרטגיים

מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים (מרכז בס"א) עורך מחקרים מכווני מדיניות בנושאים אסטרטגיים - במיוחד בנושאים הקשורים לביטחון הלאומי של ישראל ולמדיניות החוץ שלה - ובסוגיות אזוריות במזרח התיכון.

פרסומיו של מרכז בס"א מכוונים אל מקבלי ההחלטות הישראלים הבכירים במערכת הפוליטית, במסד הביטחוני ובשירות החוץ של ישראל, וכן אל הסגל הדיפלומטי, התקשורת, הקהילה האקדמית, מנהיגי הקהילות היהודיות ברחבי העולם והקהל המשכיל באופן כללי. המרכז מקיים כנסים בין-לאומיים, הרצאות ותדרכים המיועדים לקהל בין-לאומי ומקומי. באירועים אלה משתתפים מומחים מובילים בתחומם מן האקדמיה ואנשי מעשה מהארץ ומחו"ל. מרכז בס"א פיתח שיתופי פעולה פוריים עם מכוונים מובילים בתחום המחקר האסטרטגי בכל רחבי העולם.

ועדה מייעצת בין-לאומית

מייסד המרכז ויושב ראש הוועדה המייעצת: ד"ר תומס א' הכט

משנה ליו"ר הוועדה המייעצת: מר שאול קושיצקי

חברים: גב' מריון הכט, מר רוברט הכט, מר שלמה הלל, פרופ' ריבה הפט-הכט, גב' דורית ורטהיים, השגריר יצחק לבנון, סנטור יוסף א' ליברמן, מר רוברט ק' ליפטון, מר בריאן מולרוני, השגריר נורמן ספקטור, מר יואל קושיצקי, מר גרג רוסהנדלר, מר סימור ד' רייך, השגריר זלמן שובל.

ועדה אקדמית מייעצת בין-לאומית

פרופ' איאן בקט אוניברסיטת קנט, פרופ' פטריק ג'יימס אוניברסיטת דרום קליפורניה, פרופ' סטיבן ר' דיוויד אוניברסיטת ג'ונס הופקינס, ד"ר אליוט א' כהן SAIS, פרופ' רוברט ג' ליבר אוניברסיטת ג'ורג'טאון, פרופ' מייקל מנדלבאום אוניברסיטת ג'ונס הופקינס, פרופ' לורנס פרידמן קינגס קולג', פרופ' ארווין קוטלר אוניברסיטת מקגיל, ד"ר מרטין קרמר מרכז שלם.

צוות המרכז

מנהל המרכז: פרופ' אפרים קארש

חוקרים: מר אמיל אבדליאני, ד"ר אפרת אביב, סא"ל (מיל') ד"ר רפאל אופק, סא"ל (מיל') ד"ר רפאל בוכניק-חן, מר אדווין בלאק, ד"ר יעלי בלוך-אלקון, סא"ל (מיל') ד"ר שאול ברטל, פרופ' איתן גלבווע, ד"ר גבריאל גליקמן, ד"ר ג'יימס מ' דורסי, אלוף (מיל') גרשון הכהן, ד"ר עדו הכט, ד"ר צילה הרשקו, ד"ר אלברט וולף, ד"ר ג'רי ולנטה, תא"ל (מיל') מוני חורב, פרופ' יהושע טייטלבוים, ד"ר אלכס יופה, ד"ר דורון יצחקוב, ד"ר אדי כהן, מר יעקב לאפין, פרופ' אודי לבל, ד"ר אלון לבקוביץ, ד"ר מארק מאירוביץ, פרופ' זאב מגן, פרופ' שמואל סנדלר, פרופ' יונתן פאקס, ד"ר גיל פיילר, פרופ' הלל פריש, ד"ר ג'ורג' נ' צוגופולוס, ד"ר מרדכי קידר, ד"ר עוזי רובין, ד"ר אסף רומירובסקי, פרופ' יונתן ריינהולד, מר עמיר רפפורט, ד"ר יחיאל שבי, סא"ל (מיל') ד"ר דני שוהם, ד"ר איתן שמיר, פרופ' שלמה שפירא.

מרכזת: אלונה ברינר

עריכה באנגלית: יהודית לוי

סכסוך נגורנו-קרבאך שורשים, מהלך, והשלכות

גלית טרומן צינמן

תקציר

בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים פרץ סכסוך אלים בין שתי רפובליקות סובייטיות שכנות בדרום הקווקז - ארמניה ואזרבייג'ן - על רקע שאיפת ארמניה לספח את חבל נגורנו-קרבאך המאוכלס רובו ככולו בארמנים, ו שאיפתה של אזרבייג'ן, שבשטחה נמצא החבל, להבטיח את ריבונותה ושלמותה הטריטוריאלית. הסכסוך פרץ ב-1988 ונמשך כשש שנים שגבו עשרות אלפי קורבנות והפכו מאות אלפים לפליטים ולעקורים.

הסכסוך הוקפא ב-1994 ונותר במצב קיפאון עד להתלקחותו מחדש בשנים האחרונות - תחילה באפריל 2016, וביתר שאת בספטמבר-נובמבר 2020. אם לשפוט על-פי תוצאות מלחמת 2020, מצב העניינים העגום אינו עומד להשתנות בעתיד הנראה לעין. תחת שתעלה את הצדדים הניצים על מסלול פיוס והשלמה הדדית הביאה המלחמה להאדרת העוצמה הצבאית והשימוש בה. באזרבייג'ן זכתה הממשלה לשבחים מקיר לקיר על השקעתה המוצלחת בצבא ובביטחון ואילו בארמניה נמתחה ביקורת חריפה על הכישלון לתרגם את תקציבי הביטחון לניצחון בשדה הקרב והועלתה התביעה להגדלה ניכרת של תקציבים אלה ולניצול מושכל יותר של ההשקעות הצבאיות. בנסיבות אלה של שיח לאומני תוקפני והעדר קולות הדוגלים בנורמליזציה ובפיוס, דומה כי בכל הנוגע לעתיד נגורנו-קרבאך משמעות השלום היא המשך המלחמה באמצעים אחרים.

סכסוך נגורנו-קרבאן שורשים, מהלך, והשלכות

גלית טרומן צינמן

רקע היסטורי

דרום הקווקז ממוקם בין הרי הקווקז הגדול בצפון, רמת ארמניה בדרום, הים הכספי במזרח והים השחור במערב. האזור עשיר במשאבי טבע ואנרגיה ומיקומו בין הים הכספי לבין הים השחור בסמיכות למפרץ הפרסי ולגבול רוסיה הופכו לגשר בין הים השחור ואירופה לבין מרכז אסיה. מהצד השני של המפה מהווה הקווקז חלק מאגן הים הכספי וערוץ חשוב להובלת נפט לים הפתוח ולשווקים שונים. בעקבות התפוררות ברית המועצות ב-1991 כוננו באזור זה שלוש מדינות עצמאיות: גאורגיה (גרזיה בעבר), ארמניה ואזרבייג'ן.

ארבע תרבויות מרכזיות עיצבו את אזור הקווקז: האיראנית; הרומית-נוצרית; המוסלמית (איראנית ותורכית); והתרבות המודרנית הרוסית בעיקרה. בשנת 1801 הפך הצאר אלכסנדר ה-I את גאורגיה למחוז רוסי, ובמהלך הרבע הראשון של המאה התשע עשרה התפשטה רוסיה הצארית באזור כולו באמצעות הסכמים דיפלומטיים והפעלת כוח אלים. בעקבות ניסיון איראני כושל לחסום את ההתפשטות הרוסית, נחתם בשנת 1812 הסכם גוליסטן המשתית את שליטת רוסיה בגרזיה ובארמניה, כמו גם באזורים מסוימים באזרבייג'ן שהיתה חלק מהאימפריה האיראנית.¹

ניסיון איראני להשיב את השטחים האבודים הסתיים בתבוסה נוספת שאיפשרה לרוסיה להשתלט על אזרבייג'ן, והמציאות החדשה מוסדה בהסכם טורקמנצ'אי (1828) שפירק את אזרבייג'ן לשני חלקים, רוסי ואיראני, העביר את הריבונות על אזורי נחיצ'באן, אורדובאד, וירוואן לידי רוסיה, והוביל ליצירת גבולות בקווקז

¹ ד"ר גלית טרומן צינמן, עמיתת מחקר במרכז בס"א, מלמדת בבית הספר למדעי המדינה וביחידה למציונות אקדמית באוניברסיטת חיפה. תחומי עניינה קשורים לחקר סכסוכים אלימים, לאומיות אתנית ודתית, וארגוני טרור אסלאמיים.

ובמזרח הים הכספיים.² לאחר המהפכה הבולשביקית, לכשזכו בעצמאות קצרת-מועד, תבעו ארמניה ואזרבייג'ן בעלות על נגורנו-קרבאך, אך ב-1920 השתלטה ברית המועצות על שתי הרפובליקות ומסרה את נגורנו-קרבאך לארמניה. בשנה שלאחר מכן נמסר המחוז לאזרבייג'ן על מנת לרצות את תורכיה, למורת רוחם של הארמנים שבמשך עשרות שנים ניסו ללא הצלחה לשכנע את מוסקבה להשיב את נגורנו-קרבאך לשטחם.

בימי הפרסטריויקה והפתיחות בברית המועצות תחת שלטון גורבצ'וב (1985-91) אפשרה מוסקבה לרפובליקות הסובייטיות השונות להתנהל באוטונומיה יחסית. הדבר הביא להתפרצות העוינות הממושכת בין ארמניה לבין אזרבייג'ן שדוכאה במשך עשורים ארוכים במסגרת מעצמת-העל הסובייטית. עם החלשותה והתפוררותה של ברית המועצות פרצו בדרום הקווקז סכסוכים אלימים - בחבל האוטונומי נגורנו-קרבאך שבאזרבייג'ן (1988-94); ברפובליקה האוטונומית אבחזיה (1992-93), ובמחוז האוטונומי דרום אוסטיה שבגרוזיה (1989-92) - שגבו מחיר דמים כבד (כ-50,000 הרוגים) לצד הרס חומרי עצום, חוסר יציבות פוליטית ומצוקות כלכליות.

אזרבייג'ן

כ-93% מאוכלוסיית אזרבייג'ן (שמונה מיליון) הם בעלי זהות מורכבת תורכית, רוסית, ומוסלמית שעוצבה במהלך תקופה ממושכת. מבחינה אתנית האזרים הם תורכים ושפתם היא גרסה של תורכית (הם אף אימצו את הצורה התורכית של האלפבית הלועזי לשפתם הכתובה). פאן-תורכזים מהווה את המרכיב התורכי המשמעותי ביותר בזהות האזרית ודגלה התלת-צבעי החדש של אזרבייג'ן מבטא את הקשר התורכי: ירוק לאסלאם, כחול לים, ואדום לתורכיה. עם זאת, מרבית האזרים משתייכים לזרם השיעי עקב השפעות אימפריאליות ותרבותיות איראניות. האזרים התאסלמו תחת שלטון האימפריה הספוויית (1501-1722), ואזרבייג'ן ואיראן חולקות גבול ארוך כשמרבית העם האזרי (כ-10-15 מיליון) מתגורר אף היום מצידו הדרומי של הגבול - באיראן הצפונית.³ הזהות האזרית הושפעה אף מהמורשת האימפריאלית הרוסית שדכאה סממנים דתיים ותרבותיים (איראניים ו/או תורכיים) באזרבייג'ן, והנהיגה רוספיקציה נרחבת שנועדה לבסס השפעות דתיות, תרבותיות ופוליטיות חדשות.⁴

בעידן הסובייטי גברה המודעות לזהות הלאומית האזרית רק בשנות השמונים, כשחוגים אינטלקטואליים החלו להעלות את התביעה להגדרה עצמית לאומית. המגמה קיבלה תנופה ניכרת עם עליית גורבצ'וב לשלטון (1985), כאשר בהשראת מדיניות הפרסטרויקה והגלסנוסט החלו אינטלקטואלים אזרים להטיל ספק באידיאולוגיה ובנרטיב ההיסטורי הקומוניסטי ולהנחיל מחדש לבני עמם את עברם ומסורותיהם התרבותיות. הדבר הביא עד מהרה להתעוררות לאומית נרחבת שהתבטאה בצמיחת עשרות עמותות, מועדונים וארגונים על בסיס מוצא אתני, מורשת ותרבות משותפות, דת ושפה כסמלים מאחדים והתנגדות לארמנים, ובכלל זה תביעה לשליטה בנגורנו-קרבאך כחלק אינטגרלי מאזרבייג'ן. במישור הפוליטי קמו תנועות אופוזיציה לשלטון הסובייטי ונערכו הפגנות בתביעה לעצמאות; ברמה החברתית נעשו מאמצים לשכתוב ההיסטוריה ולהטמעת השפה האזרית; האסלאם הופיע מחדש כחלק בלתי נפרד מהזהות האתנית והלאומית וכדבק החברתי המלכד את העם האזרי כנגד האימפריאליזם הנוצרי-רוסי (ובמשתמע ארמני).

תפקיד מרכזי בתחיית הזהות האזרית מלאה "החזית העממית של אזרבייג'ן" שאיחדה מגוון רחב של כוחות חברתיים ופוליטיים. מנהיגה, אבולפז אלצ'יבי, דגל בעמדה חד-משמעית כלפי סוגיית נגורנו-קרבאך לפיה המחוז מהווה חלק אינטגרלי מאזרבייג'ן וחייב להיות תחת שלטון באקו גם אם הדבר מחייב שימוש בכוח לשמירת "אחדותה הטריטוריאלית" של אזרבייג'ן.⁵ ככל שהתפשטה פעילות החזית העממית הלכה והתחזקה גם תחיית הזהות הדתית ברפובליקה. האזרים החלו לגלות מחדש את האסלאם, ולא רק כחלק ממורשת היסטורית ותרבותית אלא כמקור אורח חיים מוסרי והשראה רוחנית. אזרים רבים החלו להתפלל, לצום, לפקוד את המסגדים, ולבצע את מצוות החאג'. מסגדים ישנים שוקמו ונבנו מסגדים חדשים, חברות דתיות, בתי ספר דתיים, וקורסים תיאולוגיים החלו לפעול, וקבוצות אסלאמיות נוסדו ופעלו תחת חסות החזית העממית. מנהיג האסלאם השיעי בדרום קווקז, שייח' פשה-זדה, נהג לתקוף את "אויבי האסלאם" ולקרוא ל"גיוס המאמינים".⁶ ב-1991 אף הוקמה "המפלגה האסלאמית של אזרבייג'ן" החותרת להקמת מדינה אסלאמית על-פי המודל האיראני.⁷

ארמניה

במהלך תולדותיה נאלצה ארמניה לנווט בין שכנותיה התוקפניות והעוצמתיות, החל מהאימפריות הרומית/ביזנטית והפרסית, דרך האימפריות המוסלמיות - ערבית, פרסית, ותורכית (סלג'וקית, עות'מאנית), וכלה באימפריה הרוסית. האיחוד עם רוסיה ב-1828 הביא לסיום החתירה להישענות על מעצמה שכנה ידידותית ולתחיית המודעות הלאומית המודרנית הארמנית.⁸ תהליך זה הביא לניכור גובר והולך של ארמניה הנוצרית משכנותיה המוסלמיות, בראש וראשונה האימפריה העות'מאנית, שהתייחסה למיעוט הארמני שבשטחה כאל מרכיב חתרני מסוכן. ב-1895 וב-1905 נטבחו מאות אלפי ארמנים בידי השלטון העות'מאני ומאות אלפים אחרים נמלטו לגלות, ובמהלך מלחמת העולם הראשונה ביצעו העות'מאנים רצח-עם במיעוט הארמני שתחת שליטתם בו נרצחו בדרכים שונות בין 600,000 ל-1,400,00 משלושת מיליון ארמנים בשטח האימפריה.⁹

במאי 1918 הוכרזה הרפובליקה הארמנית העצמאית, אך ב-1920 היא איבדה את ריבונותה וסופחה לברית המועצות. בתקופת שלטון סטלין (53-1926) דוכאה הזהות הלאומית הארמנית, אך בשנים שלאחר מכן גברה בהדרגה זהותו האוטונומית, תהליך שהגיע לשיאו במחצית שנות השמונים. כחלק ממדיניות הגלסנוסט והפרסטריוקה ביססה הכנסייה הארמנית מחדש את מעמדה ככנסיית-מדינה, והדת הפכה לסממן התרבותי החשוב ביותר בבניית הזהות הלאומית בארמניה תוך עלייה חדה באחוז המאמינים: מ-34% ב-1970 ל-64% ב-1990.¹⁰

מקום מרכזי בשיח הלאומי הארמני באותן שנים הוקדש לנגורנו-קרבאך, שהיה מחוז אוטונומי ברפובליקה הסובייטית של אזרבייג'ן ובו קרוב ל-200,000 ארמנים. הארמנים ראו (ועדיין רואים) באזור את "ערש הזהות הארמנית", מקור הנצרות הארמנית ושפתם הייחודית. שלא כשאר חלקי ארמניה, נגורנו-קרבאך תמיד נותר אזור אוטונומי או עצמאי דבר שאיפשר לארמנים לשמר את זהותם המקורית. לפיכך נתפס החבל כ"מעוז ארמני אחרון" ש"כניעתו" תסתיים לא רק באובדן טריטוריה אלא באובדן חלק מרכזי בזהות הארמנית, והשאיפה לצרפו למדינה הארמנית שתקום היוותה גורם מפתח בפעילות כלל הארגונים הפוליטיים והקבוצות החברתיות שפעלו בארמניה במחצית השנייה של שנות השמונים. בפברואר 1988 נוסד "הוועד של קרבאך" שהתמקד בסוגיית צירוף המחוז לארמניה,

ובנגורנו-קרבאך הוקם "וועד המנוף" להובלת התנועה הלאומית הארמנית במחוז שתאם פעילותו עם עמיתו בארמניה. כך התלכדו התנועות העממיות בארמניה ובנגורנו-קרבאך לתנועה לאומית מאורגנת ומתואמת.¹¹ הכנסייה היתה מעורבת מאוד בתחיה הלאומית תוך הבלטת הקשר בין רעיון הלאום הארמני לבין הכנסייה האפוסטולית והצגת עצמה כ"מגינת הלאומיות הארמנית". בנובמבר 1988 מונה בישוף לנגורנו-קרבאך לצורך שיקום מעמד הכנסייה וחיי הדת בחבל.¹²

באוגוסט 1990 הכריזה ארמניה רשמית על כוונתה להפוך לעצמאית, עם נגורנו-קרבאך כחלק אינטגרלי מהמדינה החדשה. במשאל עם שנערך בספטמבר 1991 תמכו 99% מהארמנים בריבונות, וכתוצאה הוכרזה עצמאות מלאה, אם כי ללא נגורנו-קרבאך שנותר בשטח אזרבייג'ן.

סכסוך נגורנו-קרבאך

חבל נגורנו-קרבאך מתפרס על פני שטח הררי בדרום-מערב אזרבייג'ן ללא גבול משותף עם ארמניה. מבחינה דמוגרפית החבל מעורב, כאשר במשך מאות שנים הארמנים שלטו באזור ההררי ואלו האזרים היוו רוב בערבה. על אף שאוכלוסיית נגורנו-קרבאך היתה ברובה המכריע ארמנית, הרשויות הסובייטיות מיקמו את החבל ברפובליקה הסובייטית של אזרבייג'ן העשירה יותר, תוך הפרדתו הפיסית מארמניה על-ידי פרוזדור לצ'ין בו התיישבו בעיקר כורדים מוסלמים. ב-1923 הוכרז נגורנו-קרבאך כחבל אוטונומי ולאחר מכן החלה הגירה אזרית לאזור במטרה לשנות את המאזן הדמוגרפי בו. כתוצאה מכך צנח הרוב הארמני מ-95% ב-1921 ל-75% ב-1979.¹³

כאמור הביאו הרפורמות של גורבצ'וב להגברת מאבק הארמנים בנגורנו-קרבאך למיזוג החבל ברפובליקה הארמנית של ברית המועצות. דחייתה של תביעה זו על הסף על-ידי ממשלת אזרבייג'ן והרטוריקה התוקפנית בה נקטה הביאה לפרוץ מהומות שהסלימו עד מהרה לסכסוך אלים בין ארמניה לבין אזרבייג'ן על עתיד המחוז. הסכסוך עבר מספר שלבים: תסיסה המונית בארמניה ובאזרבייג'ן (1988); סכסוך אלים בין שתי המדינות (94-1991); הפחתת המתחות והיווצרות ומצב של "לא שלום ולא מלחמה".

כדור השלג החל להתגלגל ב-13 בפברואר 1988 עם פרוץ הפגנות ארמניות המוניות בסטפנקרט, בירת נגורנו-קרבאך, שלוו בצעדות המוניות בבירת ארמניה, ירוואן. בצעד חסר תקדים החליט הסובייט הקרבאכי לפנות לסובייט העליון של ברית המועצות בבקשה לאשר את איחוד המחוז עם ארמניה, ואולם ממשלת אזרבייג'ן דחתה צעד זה כבלתי חוקי וההמונים האזרים הגיבו בפוגרום בעיר סומגאיט שגבה מחיר דמים של שלושים הרוגים ומאות פצועים. ארמניה הגיבה בגירוש כ-200,000 אזרים משטחה, מה שחולל גלי טיהורים אתניים הדדים בשנתיים הבאות בהן גורשו/אולצו להימלט 300,000-350,000 ארמנים מאזרבייג'ן וכ-170,000 אזרים מארמניה.¹⁴

בעקבות הכרזת שביתה כללית בארמניה בקריאה לישום האיחוד עם נגורנו-קרבאך הטיל הצבא הסובייטי עוצר בירוואן ב-25 בנובמבר 1988, ושבועיים לאחר מכן הורחב העוצר לארמניה כולה. במקביל העמידה מוסקבה בינואר 1989 את נגורנו-קרבאך תחת שלטונה הישיר, ואולם לא זו בלבד שצעד דרסטי זה נכשל בבלימת ההתנגשויות בארמניה בין תושבים לבין הצבא הסובייטי (כמו גם במיתון הסכסוך המחרף בין אזרים וארמנים בנגורנו-קרבאך) אלא ש"החזית העממית של אזרבייג'ן" הגיבה בשביתה כללית במטרה לסלק את המנהיגות הקומוניסטית ברפובליקה ולאליץ את מוסקבה להשיב את נגורנו-קרבאך לשליטתה של באקו. עם העברתה ההדרגתית של השליטה ברפובליקה מהמפלגה הקומוניסטית ל"חזית העממית" החלו כוחות צבא אזרים לחסום רכבות וכבישים לארמניה, דבר שפגע קשות בכלכלה הארמנית שכ-80% מצרכי האנרגיה שלה סופקו דרך אזרבייג'ן. האזרים אף ניסו לנצל יתרון כלכלי זה לסחיטה פוליטית והציעו לסיים את הסגר במידה וארמניה תוותר על תביעתה לנגורנו-קרבאך - אך ארמניה סירבה.¹⁵

בינואר 1990 פרץ גל פוגרומים בבאקו, בירת אזרבייג'ן, בו נרצחו 160 ארמנים. מוסקבה הגיבה בהטלת מצב חירום ובפריסת 20,000 אנשי צבא סובייטי שדיכאו את המהומות ביד קשה תוך הרג כמאה אזרים.¹⁶ אירועים אלה, המכונים על-ידי האזרים "ינואר השחור", גרמו לפרץ רגשות אנטי-רוסיים ופאן-תורכיים ולתמיכה גוברת בעצמאות לאומית. שנתיים של הפגנות ברחבי אזרבייג'ן נגד הניסיונות הארמנים לספח את נגורנו-קרבאך הגיעו לשיאן במחאות והפגנות המוניות בהשתתפות עשרות ומאות אלפים (כמה מהן כללו יותר מחצי מיליון מפגינים).

קו פרשת מים נחצה באביב-קיץ 1991 כאשר כוחות מיליציה אזרים, בשיתוף יחידות צבאיות סובייטיות, פתחו ב"מבצע טבעת" לבדיקת תעודות זהות וחימוש בכפרים ארמנים בנגורנו-קרבאך ובמחוזות חנלר וגרנבוי שבאזרבייג'ן. המבצע הסתיים במעצר מאות ארמנים, גירוש זמני של אלפי ארמנים, וריקונם של למעלה מעשרים כפרים ארמנים מתושביהם - כל זאת באלימות חסרת תקדים. ועל אף שמטרתו הרשמית של המבצע היתה לנטרל התארגנויות גרילה בלתי חוקיות, הרי שבפועל הוא הסתכם בטיהור אתני שהביא להסלמת ההתנגשויות בין הארמנים לבין הכוחות האזרים בנגורנו-קרבאך ובמחוזות הסמוכים.

ניסיון ההפיכה במוסקבה באוגוסט 1991 והכרזת ההנהגה החדשה על סיום תמיכתה בצעדיה הצבאיים של הממשלה האזרית בנגורנו-קרבאך היוותה קו פרשת מים נוסף שהביא תוך מספר חודשים (ב-26 בנובמבר) לביטול מעמדה האוטונומי של נגורנו-קרבאך על-ידי הממשלה האזרית שהכריזה על שלטון ישיר במחוז. כתגובת נגד ערכו תושבי המחוז משאל עם ובו בחרו בעצמאות. ב-6 בינואר 1992 הכריזה "הרפובליקה של נגורנו-קרבאך" רשמית על עצמאותה, אך היא לא הוכרה על-ידי מדינה כלשהי - אף לא ארמניה.

עם התפרקות ברית המועצות הלך הסכסוך והתעצם תוך שימוש במערכות הנשק והחימוש המרובות שנבזזו ממחסני הצבא הסובייטי המתפורר. בשנים 92-1991 זכו האזרים בהישגים צבאיים והצליחו לאכוף שלטונם על כמחצית משטחה של נגורנו-קרבאך, אך הגלגל התהפך בהדרגה ובמהלך השנתיים הבאות (94-1993) הצליחו הארמנים להשתלט על כל החבל ושטחים נוספים באזרבייג'ן. בסוף דצמבר 1993 פתח הצבא האזרי במתקפת-נגד מסיבית שהקנתה לו מספר הצלחות מבצעיות. אך אלה הושגו במחיר כבד (כ-4,000-6,000 הרוגים לעומת כ-600-800 הרוגים ארמנים), ובעת הכרזתה של הפסקת אש ב-16 בפברואר 1994 הצליחו הארמנים להשיב לעצמם את מרבית אבידותיהם הטריטוריאליות. יתרה מזו, לכשהתמוטטה הפסקת האש לאחר חודשיים בלבד פתחו הכוחות הארמנים בנגורנו-קרבאך במתקפה בסיוע צבא ארמניה שהצליחה לא רק ל"שחרר" את המחוז אלא אף להשתלט על שטחים במחוזות טרטור וגרנבוי שבאזרבייג'ן. בנסיבות אלה הוכרזה במאי 1994 הפסקת אש נוספת שהביאה לסיום הלחימה (להוציא התנגשויות ספורדיות מתמשכות לאורך הגבול שגבו אלפי קורבנות נוספים).¹⁷

כך הסתיימו שש שנות הסכסוך המזויין בו כבשה ארמניה את נגורנו-קרבאך ושבעה מחוזות נוספים באזרבייג'ן (כ-20% משטח המדינה), תוך ביצוע טיהורים אתניים והפרות זכויות אדם המוניות. מאות אלפי ארמנים וקרוב למיליון אזרים הפכו לפליטים/עקורים, מה שהפך את אזרבייג'ן ל"חופשית מארמנים" ואת נגורנו-קרבאך וארמניה ל"חופשיות מאזרים"¹⁸. עם זאת, שש שנות הסכסוך לא הביאו לפתרון בעיות היסוד - החל בנסיגה ארמנית משטחי אזרבייג'ן וכלה במעמדה העתידי של נגורנו-קרבאך - שנותרו כפצע פעור בין שתי המדינות.

ואכן, לאחר שכשלה בניסיונותיה להשיב את המחוז לשליטתה בדרכי שלום (כפניה למוסדות ולארגונים בינלאומיים כפורום מינסק והארגון לביטחון ושיתוף פעולה באירופה - OSCE), ניסתה אזרבייג'ן באפריל 2016 להשיג יעד זה באמצעים צבאיים. ועל אף שהדבר לא צלח בידיה, הרי שהצלחתה להשתלט על מספר שטחים ולהסב אבידות ניכרות לצבא הארמני - לראשונה מזה למעלה מעשרים שנה - עודדה את באקו להגביר את התעצמותה הצבאית בציפיה להזדמנות הנאותה למחות את חרפת מפלת "מלחמת שש השנים"¹⁹.

הזדמנות זו אירעה בסוף חודש ספטמבר 2020, לאחר שכישלון הניסיונות ליישב בדרכי שלום את תקריות הגבול שפרצו בין שתי המדינות בחודשי הקיץ הסלים למלחמה כוללת. במשך כשישה שבועות, בין ה-27 בספטמבר ל-10 בנובמבר, ניהלו היריבות ההיסטוריות לחימה בלתי מתפשרת שעלתה בעוצמתה על קודמתה מלפני שני עשורים וגבתה אלפי אבידות בנפש. בדומה למלחמת שש-השנים הביעו ההנהגות הפוליטיות בשתי המדינות, כמו גם האליטות האינטלקטואליות, התקשורת, והאוכלוסיות בכללותן, תמיכה חד-משמעית במלחמה לצד הפגנת תחושת ביטחון בניצחונם וניהול שיח המצדד במאבק בלתי מתפשר באויב ובניצחון מוחלט עליו (שהוגדר בלשון מכובסת על-ידי שני הצדדים כהשגת "שלום בר-קיימא").

בניגוד בולט למלחמת שש-השנים, הפעם היתה זו אזרבייג'ן שהחזיקה ביוזמה הצבאית תוך הפגנת עליונות צבאית מוחצת. במשך שבועות תקף הצבא האזרי בעוצמה רבה, מהאוויר ומהיבשה את כוחות האויב, תוך שימוש נרחב במערכות נשק מתקדמות כולל רקטות וטילים מדוייקים, מערכות הגנה אווירית, מערכות איסוף ועיבוד מודיעין, מערכות שליטה ובקרה, וכלי טיס בלתי מאויישים (כטב"מים), בעיקר מתוצרת ישראל, שהשמידו בין היתר את מערכי ההגנה האווירית המתקדמים של

צבא ארמניה. מרבית הלחימה התנהלה מטווחים רחוקים באמצעות חימוש איכותי תוך התבססות על מודיעין מדויק ושימוש נרחב בכלים לא מאוישים.

במקביל למהלכיו בשדה הקרב הרעיש הצבא האזרי באורח שיטתי את הבירה סטפנקרט, בה התגוררו כשליש מתושבי נגורנו-קרבאך, במטרה להתיש את העורף האזרחי, לגרום אבידות, ולעודד נטישה המונית. ואכן, במהלך המלחמה נעקרו רבבות מתושביה הארמנים של נגורנו-קרבאך מבתיהם, בנוסף לכ-5,000 הרוגים, ואלפי פצועים.²⁰ בהתערבותו האישית של הנשיא פוטין הושגה הפסקת אש, מאובטחת על-ידי כוח שמירת-שלום רוסי, שהנציחה את ההישגים האזרים ושמה קץ לאחיזה הארמנית בנגורנו-קרבאך.

אפילוג

המאבק על נגורנו-קרבאך הביא לשיא מחודש את העוינות ארוכת השנים בין ארמניה לבין אזרבייג'ן. מעבר לחשיבות האזור לארמניה הרואה בו את ערש לאומיותה ותרבותה, ולאזרביג'ן - הרואה בו חלק אינטגרלי משטחה הריבוני, תפסו שני העמים והנהגותיהם את הסכסוך ביניהם כמאבק דתי-קוסמי. הארמנים, הרואים עצמם כמוצב-קדמי נוצרי בעולם המוסלמי, השקיעו מאמץ רב במיסוגור הסכסוך כמאבק בטרור ובאימפריאליזם המוסלמי, ואילו ממשלת אזרבייג'ן הציגה אותו כמאבק לבלימת "הברברים הנוצרים ההופכים מסגדים לדירי חזירים".²¹ עוינות הדדית מתמשכת זו הפכה את הסכסוך למשחק סכום-אפס ואת הדיון בפשרה לטאבו, גרמה למיליטריזציה של שתי האומות היריבות, ועיצבה דימוי של "האחר" כאויב מר שאין להשלים עם קיומו.

אם לשפוט על-פי תוצאות מלחמת 2020, מצב עניינים זה אינו עומד להשתנות בעתיד הנראה לעין. תחת שתעלה את הצדדים הניצים על מסלול פיוס והשלמה הדדית הביאה המלחמה להאדרת העוצמה הצבאית והשימוש בה. באזרבייג'ן זכתה הממשלה לשבחים מקיר לקיר על השקעתה המוצלחת בצבא וביטחון ואילו בארמניה נמתחה ביקורת חריפה על הכישלון לתרגם את תקציב הביטחון לניצחון בשדה הקרב והועלתה התביעה להגדלה ניכרת של תקציב זה ולניצול מושכל יותר של ההשקעות הצבאיות. בנסיבות אלה של שיח לאומני תוקפני והעדר קולות הדוגלים בנורמליזציה ובפיוס, דומה כי בכל הנוגע לעתיד נגורנו-קרבאך משמעות השלום היא המשך המלחמה באמצעים אחרים.

הערות

- 1 Suha Bolukbasi, *Azerbaijan: A Political History* (London: Tauris, 2011).
- 2 Alberto Priego Moreno, "The creation of the Azerbaijani identity and its influence on foreign policy," *Revista UNISCI*, 8, 2005, p. 7.
- 3 Lawrence Adams, "The Reemergence of Islam in the Transcaucasus," *Religion, State & Society*, 24 (2/3), 1996, p. 227.
- 4 Moreno, "The creation of the Azerbaijani identity," p. 9.
- 5 Turgut Demirtepe and Sedat Laciner, "The Role of the Karabakh Issue in Restoration of Azerbaijani Nationalism," *Journal of Administrative Sciences*, II (1), 2004, p. 189.
- 6 Hratch Tchilingirian, "Religious discourse and the church in mountainous Karabakh," *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, 3, 1997, pp. 78-9.
- 7 Anar Valiyev, "Azerbaijan: Islam in a post-Soviet republic," *Middle East Review of International Affairs*, 9 (4), 2005, pp. 7-8.
- 8 Gevork Ter-Gabrielian and Ara Nedolian, "Armenia: Crossroads or fault line of civilizations?" *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, 32 (2), 1997, p. 95.
- 9 Efraim and Inari Karsh, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789-1923* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1999), Ch. 10.
- 10 World Christian Encyclopedia, *The World Christian Database (WCD)*; Alexander Agadjanian, "Revising Pandora's Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric," *Europe-Asia Studies*, 53 (3), 2001, p. 477.
- 11 Aytan Gahramanova, *Identity conflict and its implications for conflict management* (UNISCI Discussion Papers № 11, 2006), p. 166; Shireen Hunter, "Borders, Conflict, and Security in the Caucasus," *SAIS Review of International Affairs*, 26 (1), 2006, p. 112.

12 Tchilingirian, p. 73; Ani Sarkissian, "Religion in post-soviet Armenia: Pluralism and identity formation in transition," *Religion, State and Society*, 36 (2), 2008, p. 167.

13 Demirtepe and Laciner, p. 194.

14 Human Rights Watch/Helsinki Report - Azerbaijan, p. 1; Tamara Dragadze, "Azerbaijan and the Azerbaijanis," in Graham Smith (ed.), *The Nationalities Question in the Post-Soviet States* (London: Longman, 1996), p. 282.

15 Peter Rutland, "Democracy and Nationalism in Armenia," *Europe-Asia Studies*, 46 (5), 1994, p. 844-9.

16 Human Rights Watch/Helsinki Report, - *Azerbaijan*, p. 6.

17 Ibid., pp. 84-5.

18 UNHCR, *Refugees and Others of Concern to UNHCR – 1997 Statistical Overview*; Kolstø, Blakkisrud, "De facto states and democracy: The case of Nagorno-Karabakh," p. 143.

19 Eviya Hovhannisyan, "Conflicts and Militarization of Education, Part II: Armenia - The 'Nation-Army' Ideology in the Armenian Educational System," *Journal of Conflict Transformation. Caucasus Edition*, 4 (1), 2020, p. 42.

20 Tom Ruys, Felipe Rodríguez Silvestre, "Military action to recover occupied land: lawful self-defense or prohibited use of force? The 2020 Nagorno-Karabakh conflict revisited," *International Law Studies*, 97 (1), 2021, p. 666.

21 Philip Gamaghelyan and Sergey Rumyantsev, "The road to the Second Karabakh War: the role of ethnocentric narratives in the Nagorno-Karabakh conflict," *Caucasus Survey*, 2021, p. 11.

Recent BESA Center Publications

Mideast Security and Policy Studies

- No. 170 Operation “Shahid Soleimani”: Iran’s Revenge, *Uzi Rubin*, February 2020 (English and Hebrew)
- No. 171 The Coronavirus Crisis: Origins and the Way Forward, *Hanan Shai*, April 2020 (Hebrew only)
- No. 172 The San Remo Conference 100 Years On: How the Jewish National Home Entered International Law, *Efraim Karsh*, April 2020
- No. 173 The Coronavirus Pandemic: Getting Back to Normal While Controlling the Disease, *Maxi Blum*, April 2020 (Hebrew only)
- No. 174 Coronavirus, China, and the Middle East, *Mordechai Chaziza*, June 2020
- No. 175 The Trump Peace Plan: Aiming Not to Make a Deal but to Make a Deal Possible, *Douglas J. Feith and Lewis Libby*, June 2020
- No. 176 The COVID19- Crisis: Impact and Implications, *Editor: Efraim Karsh*, July 2020
- No. 177 Palestinian Activists at Human Rights Watch, *Gerald M. Steinberg and Maayan Rockland*, July 2020
- No. 178 Israel Versus Anyone: A Military Net Assessment of the Middle East, *Kenneth S. Brower*, August 2020
- No. 179 The EU and Israel as Genuine Strategic Partners, *Florin Pasatoiu and Christian Nitoiu*, August 2020
- No. 180 The Israel-UAE Peace: A Preliminary Assessment, *Editor: Efraim Karsh*, September 2020
- No. 181 The American Public and Israel in the Twenty-First Century, *Eytan Gilboa*, October 2020
- No. 182 Iran Behind the Scenes During the Second Israel-Lebanon War, *Raphael Ofek and Pesach Malovany*, November 2020 (English and Hebrew)
- No. 183 The Pentagon’s UAP Task Force, *Franc Milburn*, November 2020
- No. 184 The Second Nagorno-Karabakh War: A Milestone in Military Affairs, *Uzi Rubin*, December 2020 (English and Hebrew)
- No. 185 Iran’s Killing Machine: Political Assassinations by the Islamic Republic, *Ardavan Khoshnood*, December 2020
- No. 186 The Battle for the Soul of Islam, *James M. Dorsey*, January 2021
- No. 187 The Caspian Sea as Battleground, *James M. Dorsey*, February 2021
- No. 188 The Abraham Accords: Contrasting Reflections, *Shmuel Trigano*, March 2021
- No. 189 American Development of UAP Technology: A Fait Accompli?, *Franc Milburn*, March 2021
- No. 190 Should Israel Cooperate with the ICC? *Anne Herzberg*, March 2021
- No. 191 The Logic Behind the JCPOA—Then and Now, *Oded Brosh*, May 2021 (English and Hebrew)
- No. 192 Middle East Futures: Defiance and Dissent, *James M. Dorsey*, June 2021
- No. 193 ASMLA: An Empirical Exploration of an Ethno-Nationalist Terrorist Organization, *Arvin Khoshnood*, June 2021
- No. 194 The Laundromat: Hezbollah’s Money-Laundering and Drug-Trafficking Networks in Latin America, *Emanuele Ottolenghi*, July 2021
- No. 195 The 2021 Gaza War: The Air Campaign, *Ehud Eilam*, July 2021 (Hebrew only)
- No. 196 The Radicalized Israeli Arabs, *Efraim Karsh*, August 2021
- No. 197 A New Palestinian Authority NGO Decree Might Halt US Aid to the West Bank and Gaza, *Dore Feith*, August 2021
- No. 198 Iran’s Nuclear Program: Where Is It Going? *Raphael Ofek*, September 2021
- No. 199 The Nagorno-Karabakh Conflict: Roots and Consequences, *Galit Truman Zinman*, September 2021